

Švarcvaldské hodiny ve sbírkách Muzea Českého krasu

Black Forest (Schwarzwald) clocks in the collections of the Museum of the Czech Karst

Patrik Pařízek¹

0. Abstract

At the end of 2012 and beginning of 2013, the Museum of the Czech Karst in Beroun hosted an exhibition focused on historical clocks mostly produced from wood, glass and later from brass in the Black Forest (Schwarzwald) in Germany and similar clocks that were copied in Bohemia. This paper gives a description of clocks of this type deposited in the collections of this museum.

1. Úvod

Na přelomu roku 2012–2013 byla v Muzeu Českého krasu realizována výstava „Hodiny ze Schwarzwaldu“. Ta představila veřejnosti část rozsáhlé a dosud ojediněle vystavované sbírky Miloše Klikara, jemuž se za dobu více jak třiceti let podařilo získat přes tři sta exemplářů celodřevěných, polodřevěných a mosazných hodin. Ty byly vyráběny v oblasti jižního Německa a také v Čechách, v období od poloviny 18. do konce 19. století. Výstava tak návštěvníkům nabízela ucelený pohled na tehdejší hodinářskou produkci.

Počátky výroby celodřevěných hodin spadají do doby, kdy jejich výrobci začali užívat velmi jednoduché pracovní nástroje a neměli příliš prostředků, aby si mohli pořídit nákladnější materiály. Proto se právě ve Schwarzwaldu v jihozápadním Německu, oblasti bohaté na dřevo a s rozvinutým sklářským průmyslem, ustálila výroba těchto hodin. Dnes bývají označovány mnoha termíny, nejčastěji jako švarcvaldské nebo černošské. První stroje měly jednoduché soukolí, složené z hnacího, mezilehlého a korunového kola, které reguloval lihyř (lihyř neboli vahadlo je předchůdce klasického kyvadla; svým setrvačným pohybem zajišťuje v kombinaci s vratným kotvovým krokem relativně rovnoměrný chod hodin). Takového nejzvláštějšího stroje se však ve sbírkách Muzea Českého krasu nenacházejí. Je možné je objevit jen ve specializovaných sbírkách soukromých sběratelů (sbírka Miloše Klikara; KLIKAR 2005; sbírka Horsta Landrocka, † 1991; sbírku nyní spravuje syn Dieter Landrock; POLTE, HEIN a LANDROCK 1986), v menším zastoupení i v kolekcích našich muzeí (např. Národní technické muzeum, Krkonošské muzeum v Jilemnici, Krkonošské muzeum ve Vrchlabí).

2. Na bedrech hodinářů i prodejců až do berounského muzea

Obchod s lidovými hodinami se ve Schwarzwaldu rozvíjel již od poloviny 18. století. Posléze se z nich stal i oblíbený vývozní artikl. Prodejci s krosnou naloženou hodinami putovali od vesnice k vesnici. Jejich úspěch tkvěl v tom, že nabízeli zájemcům levné a relativně přesné hodiny vyráběné z dostupných materiálů. Způsob prodeje těchto hodin se stal natolik typickým pro Schwarzwald, že si motiv obchodníka ověšeného hodinářským zbožím později našel cestu i do vývěsních štítů a výloh hodinářství. V průběhu 18. století se hodiny vyvážely do celé střední Evropy, Francie a Anglie.

Schwarzwaldské hodiny se začaly brzy v těchto zemích i napodobovat. Exponáty Muzea Českého krasu (dále MCK) představují jak výrobky lidových hodinářů a specializovaných dílen, tak pozdějších manufaktur a továren. Ve většině případů jde o anonymní díla, o jejichž původu můžeme usuzovat pouze na základě drobných vodítek nalezených díky ohlédnutí předmětů. Pouze na jednom exempláři bylo nalezeno označení „RD 24/1 1888“ (MCK, s. č. 258; bohužel již není patrné, zda jde o signaturu s datací nebo označe-

ním pozdější opravy). Velmi důležitými se tak stávají i sebemenší informace, které se nám k předmětům dochovaly v přírůstkových knihách nebo na inventárních kartách. Bohužel u zmíněných exponátů je možné ve výjimečných případech dohledat jen jméno dárce.

3. Typy švarcvaldských hodin ve sbírkách Muzea Českého krasu

3.1. Celodřevěné hodiny s předním kyvadlem

Tento typ je v oblasti Schwarzwaldu rozšířený po roce 1740. Díky krátkému přednímu kyvadlu, které se při chodu stroje míhá před číselníkem, bývají označovány jako „caplovky“ (název je odvozen od označení kyvadla jako „caplu“). V Německu získaly ještě další název „kuhschwanz Uhr“ a to díky kyvadlu, které v kombinaci s oválným číselníkem připomínalo houpačící se kravský ohon (KLIKAR 2005, str. 25, 34).

Nejprve představme atypické **hodiny s volitelným odbíjením** (MCK, přír. č. 412/73; obr. 1a–e). Dřevěná kola u tohoto typu jsou uchycena v čepech ve dřevěných sloupcích. Stroj má vřetenový krok s předním kyvadlem, které však chybí. Čelní deska je dekorována číselníkem podmalovaným na skle a trojúhelným štítem bez ozdobných lišt. Nejvíce upoutá speciální mechanismus odbíjení. Čtvrtový stroj je doplněn o kotouč s dírkami a kolíčky, díky kterému bylo možno ještě zvolit další časy, kdy bude stroj odbíjet. (obr. 1c, d). Aby bylo možné oznamovat čas různými způsoby, byly u originálního skleněného zvonku umístěny čtyři dřevěné paličky (obr. 1f). Hranolovitý tvar postranních konzol neodpovídá těm vyráběným v Německu, které bývaly soustružené a odkazuje spíše ke vzniku mimo tuto oblast. Na hodinových kolech jsou patrné i některé pozdější opravy (obr. 1e).

Další typové podobné hodiny (MCK, s. č. 232) mají zachován kompletní dřevěný stroj i s vyřezávanými ručičkami. Přední desku zdobí podmalba na skle. Hodiny bítí vždy v celou. Zvoneček byl však v minulosti nahrazen ulomenou částí skleněného pohárku se stopkou (obr. 2a, b). **Poslední typ celodřevěných caplových hodin** (MCK, s. č. 233, v. 16 cm) je zvláštní především svou menší velikostí a kompletně zachovalou podmalbou na skle (obr. 3a, b).

3.2. Polodřevěné hodiny s kotvovým krokem

Více přesnosti do chodu lidových hodin přineslo zavedení kotvového kroku, který nahradil již zastaralý krok vřetenový. Kotvový vratný krok byl v oblasti Schwarzwaldu užíván po roce 1760. Dřevěné krokové kolo však kvůli těžšímu kyvadlu podléhalo většímu opotřebení a muselo být nahrazeno mosazným. Postupně se mosazí nahrazovala i další hodinová kola. Hřídele však zůstávaly dřevěné. Odtud i jejich označení „polodřevěné“ i lidovější „polodřeváky“. Prvními ukázkami jsou starší typy těchto hodin, jež bývají označovány jako štolové. Kyvadlo je zde umístěno na závěsu za hodinovou skříní. Aby mělo kolem sebe dostatek prostoru, je hodinová

¹ Muzeum Českého krasu, p. o., Husovo náměstí 87, Beroun 266 01;

patrik.parizek@muzeum-beroun.cz

Český kras (Beroun), XXXIX (2013), 51–59, 14 obr., 2 obr. na barevné obálce časopisu

© Muzeum Českého krasu, p. o., Beroun

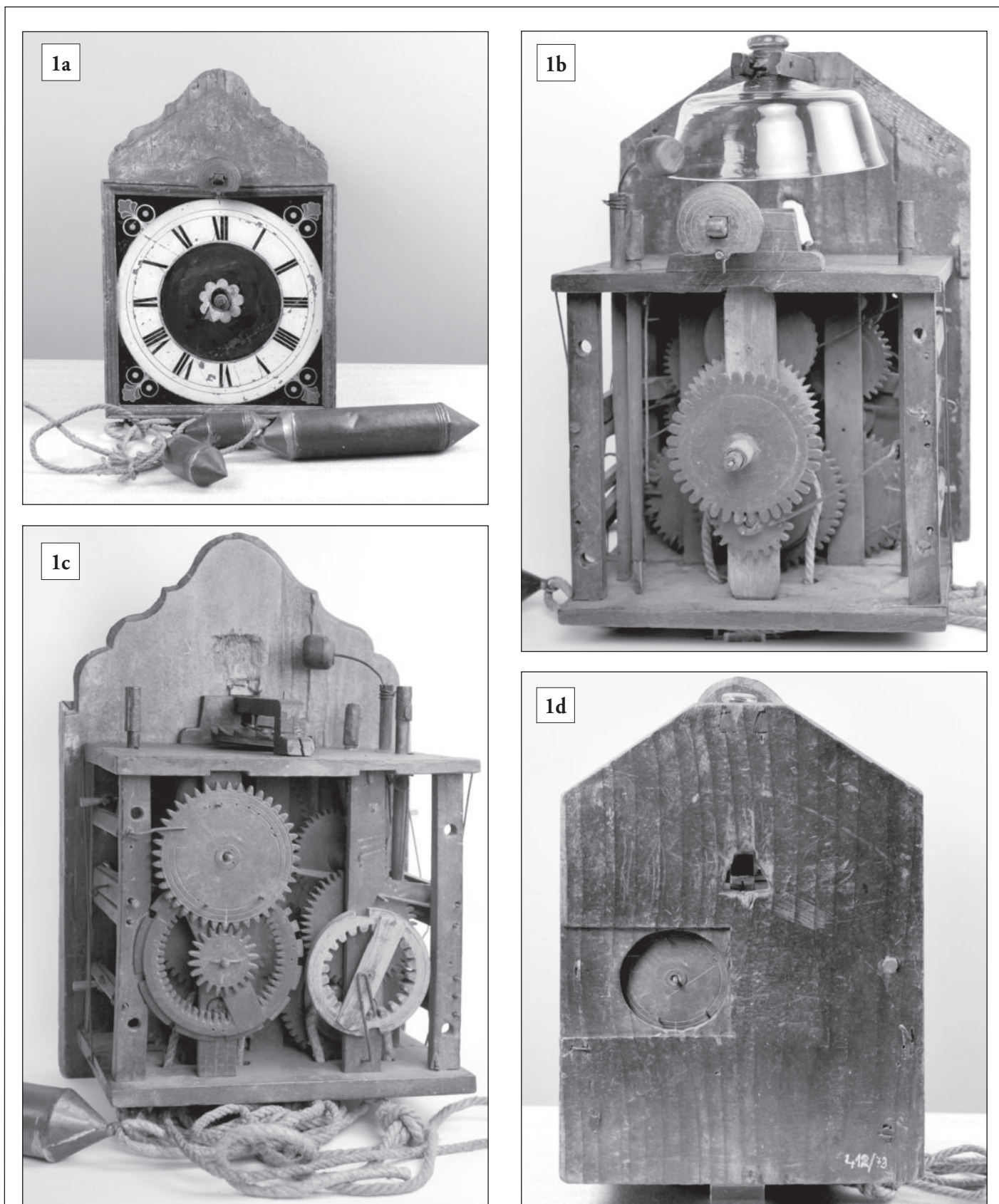
ISSN 1211-1643

ISBN 978-80-87708-04-0

skříň opřena o dva vymezovací kolíky (štoly; srovnej KLIKAR 2005, str. 30, 35, 36).

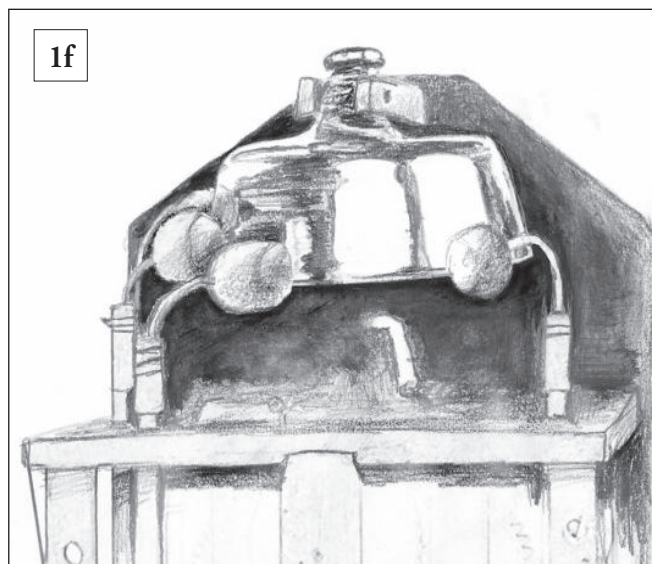
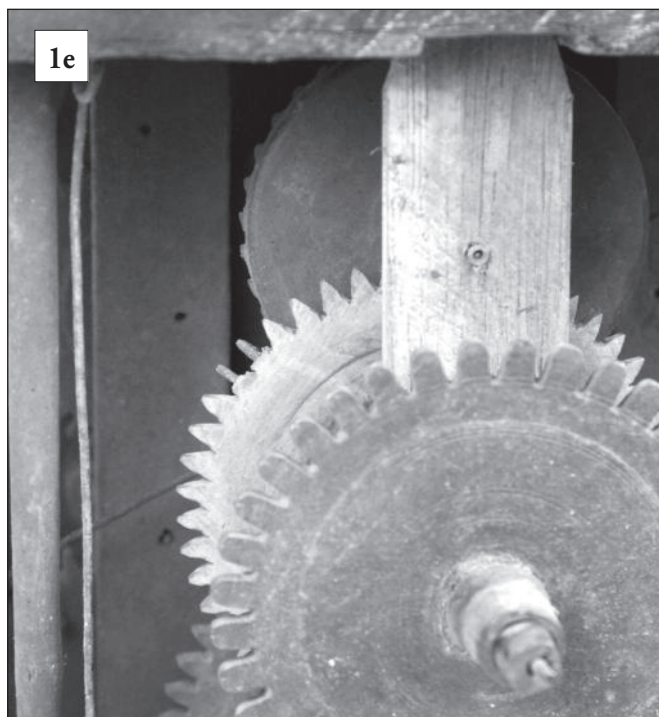
Hodinový číselník prvních hodin (MCK, sH 6762) je malován na dřevě, v horním oblouku s motivem neznámé usedlosti (téměř totožné hodiny uvedeny KLIKAREM 2005, str. 97). Součas-

tí jsou i dutá závaží tvarovaná z plechu, do kterých se podle potřeby doplňovaly kuličky z olova (ubírání nebo přidávání kuliček umožňovalo regulovat předcházení nebo zpoždování hodin). Aby se provaz se závažími nevysmekl, byl mazán kalafunou a na opačných koncích má zachovaná protizávaží. Na hodinách jsou také patrné

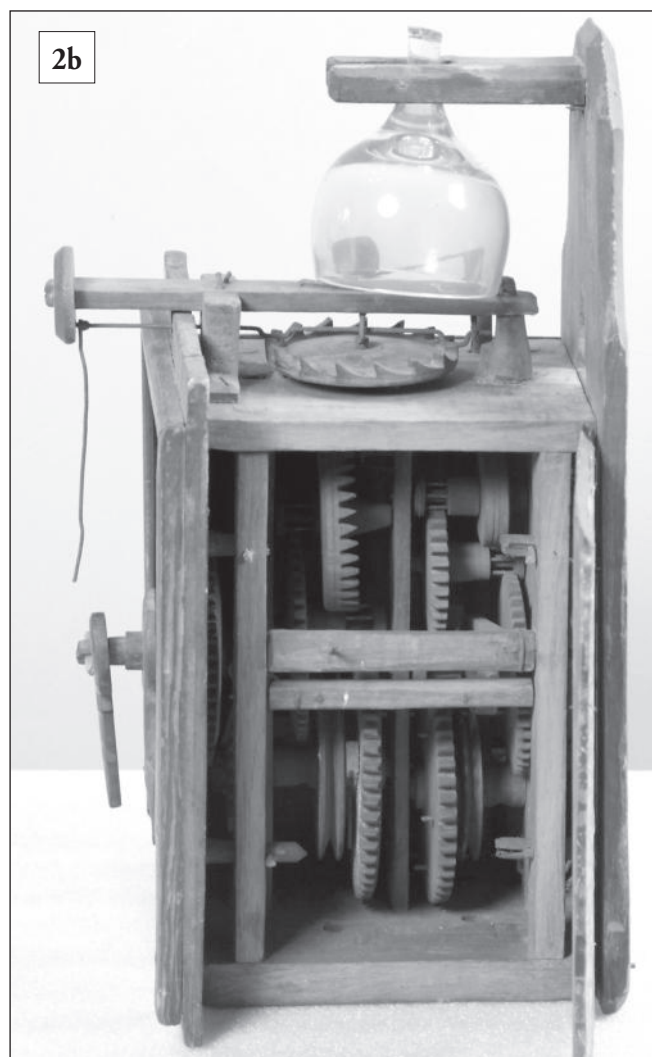
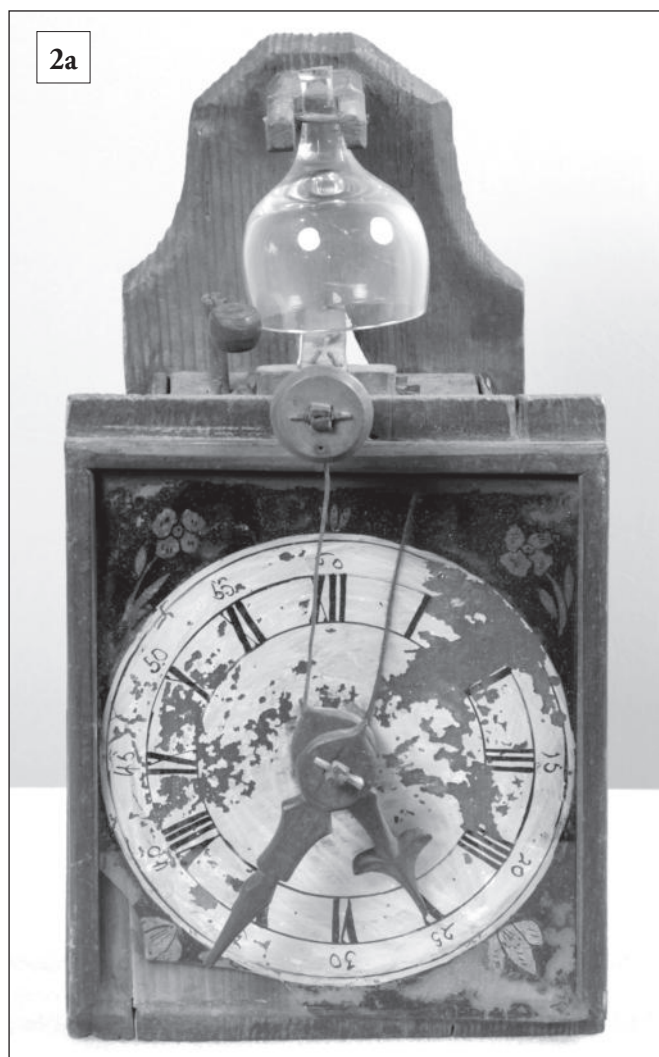
Obr. 1a – d. Celodřevěné hodiny s předním kyvadlem a podmalbou na skle, bití do skleněného zvonku, konec 18. století.

Fig. 1a – d. Clock with wooden transmission wheels and with frontal pendulum and painting under glass, striking the time on a glass bell, late 18th century.

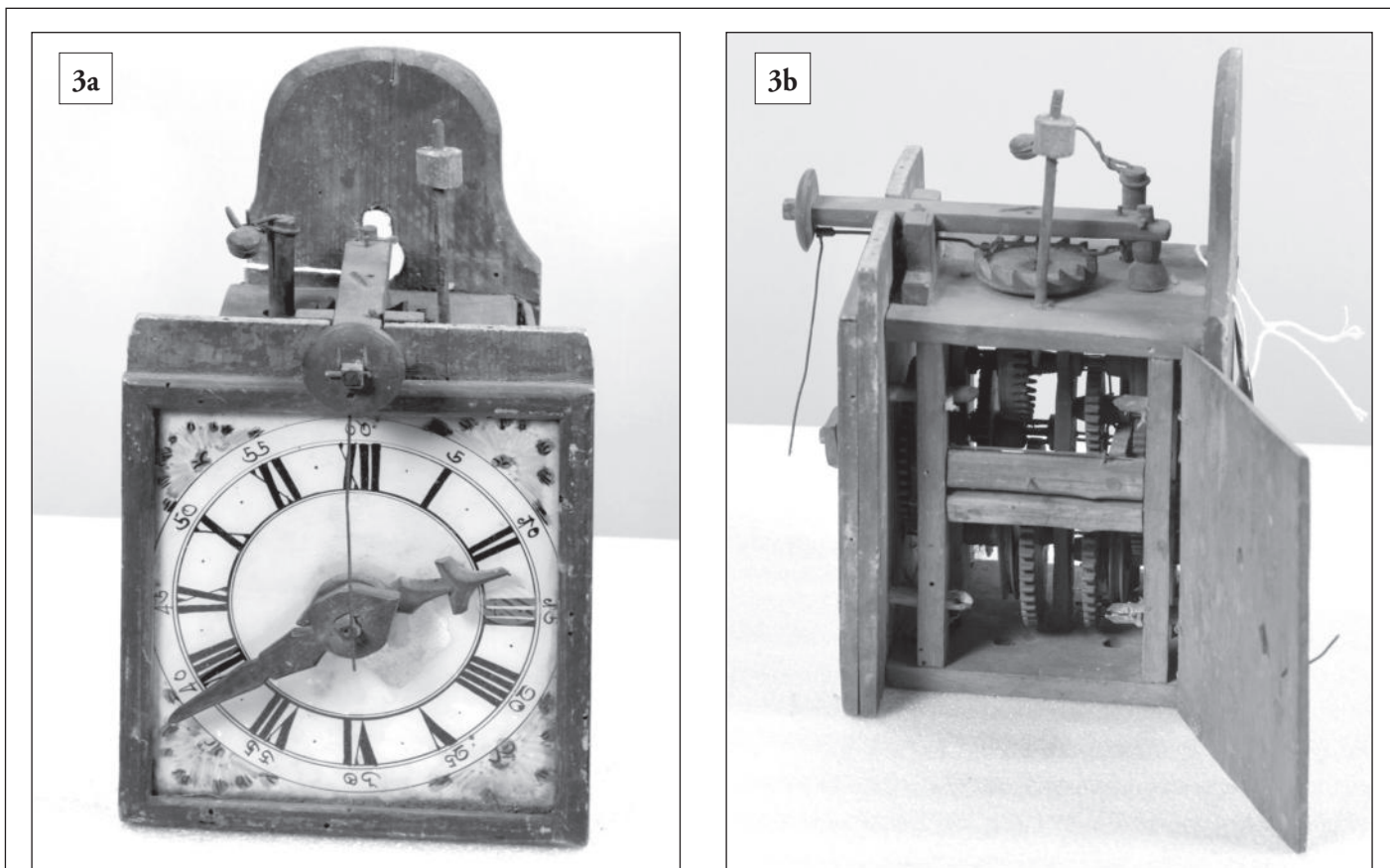
Obr. 1e, f. Celodřevěné hodiny s předním kyvadlem a podmalbou na skle, bití do skleněného zvonku, konec 18. století.

Fig. 1e, f. Clock with wooden transmission wheels and with frontal pendulum and painting under glass, striking the time on a glass bell, late 18th century.

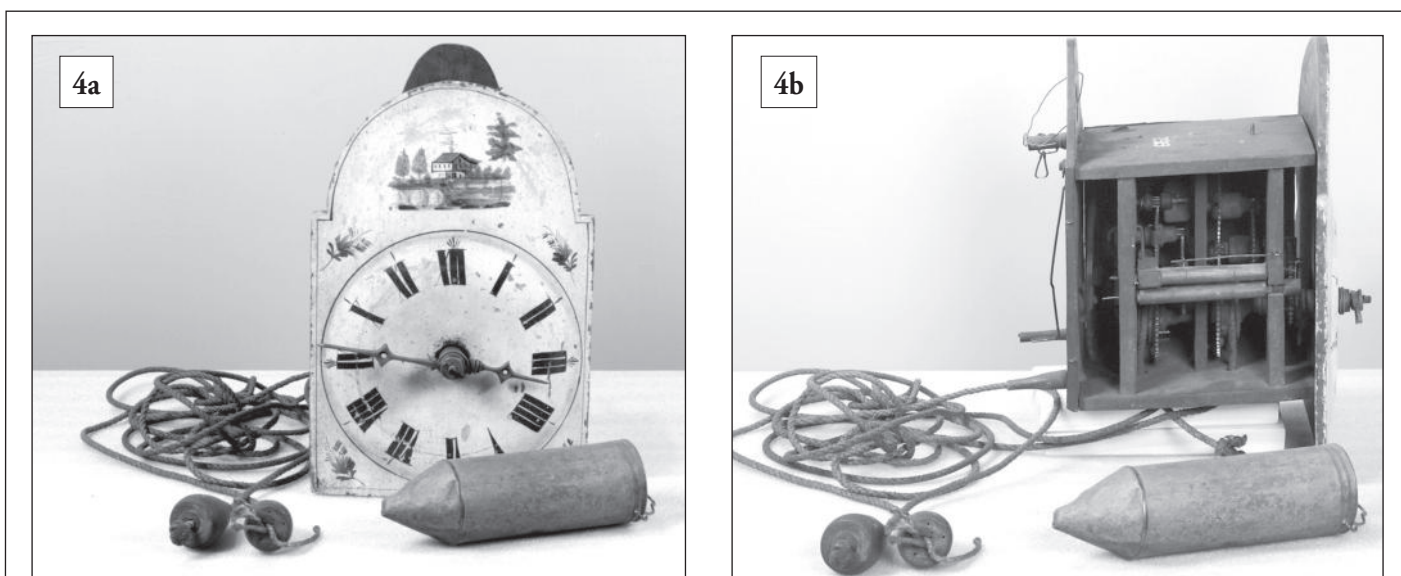

Obr. 2a, b. Celodřevěné hodiny s předním kyvadlem a podmalbou na skle, bití do skleněného zvonku (chybí), konec 18. století.

Fig. 2a, b. Wooden clock with frontal pendulum and with painting under glass, the original glass bell is missing, late 18th century.

Obr. 3a, b. Celodřevěné hodiny s předním kyvadlem a podmalbou na skle, konec 18. století
 Fig. 3a, b. Wooden clock with frontal pendulum and painting under glass, late 18th century.

Obr. 4a, b. Polodřevěné hodiny s dřevěným malovaným číselníkem s motivem stavení, bití do gongu, 2. pol. 19. století.
 Fig. 4a, b. Wooden and brass clock with wooden painted face with the theme of a building, striking the time on a gong, second half of the 19th century.

některé opravy (obr. 4a, b). Podobný motiv, tentokrát s mlýnem v podhůří, nalezneme i u druhých **hodin s tištěným a kolorovaným dřevěným číselníkem** (MCK, s. č. 258).

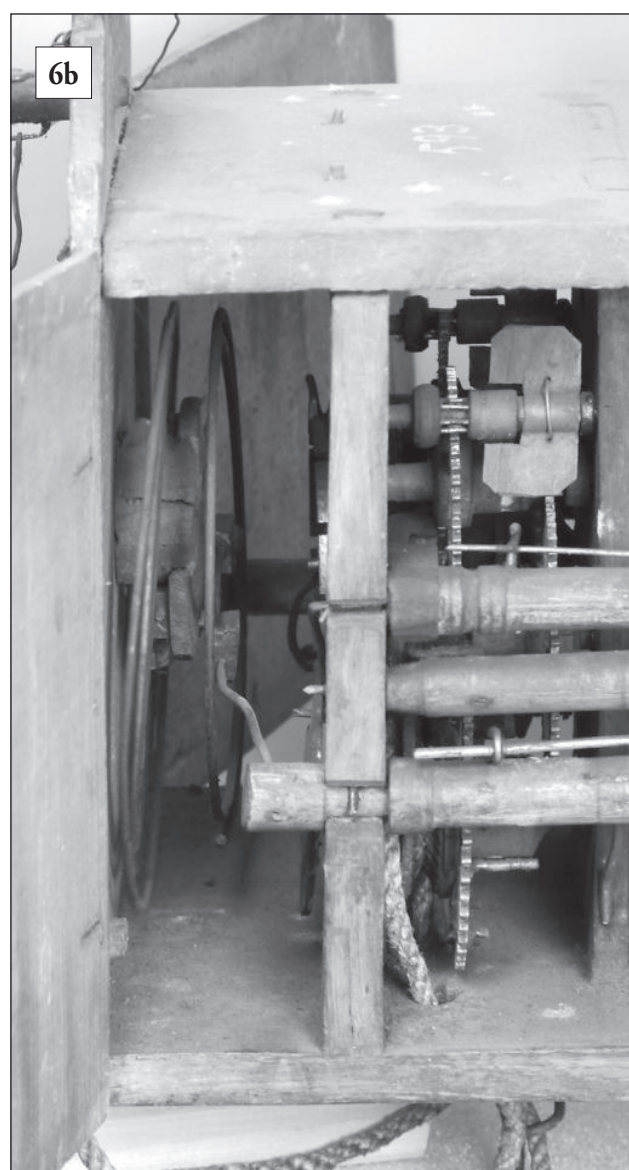
Ciferník třetích **štolových hodin** (MCK, přír. č. 413/73) zdobí typický motiv Apfelrosen, jenž může být do češtiny přeložen jako jablíčková růže (obr. 5a, b). Čtvrté **hodiny s malovanými iluzivními větvičkami** a tištěným horským motivem nad číselníkem mají dokonce čtvrtový bicí mechanismus se dvěma gongy. Stroj ohlašoval čtvrté údery do gongu s hlubším tónem, počet celých hodin údery

do gongu s vyšším. Aby bylo možné do hodinové skříně čtvrtový bicí stroj umístit, musela být prodloužena její hloubka. Mechanismy bývaly ještě po starším způsobu umísťovány za sebou. V případě těchto je hloubka zvýšena o $\frac{1}{3}$. Hodiny poháněla tři závaží (obr. 6a, b). Aby byl mechanismus i závěs kyvadla více chráněn, začal být kolem roku 1800 umísťován do hodinové skříně. Takovýto typ nám ilustrují **hodiny s malovaným číselníkem** a dutými plechovými závažími (MCK, s. č. SH 2641; obr. 7a, b).

Obr. 5a, b. Polodřevěné hodiny s dřevěným malovaným číselníkem s motivem jablíčkové růže, bití do gongu, 2. pol. 19. století.

Fig. 5a, b. Wooden and brass clock with wooden painted face with the theme of "applerose", striking the time on a gong, second half of the 19th century.

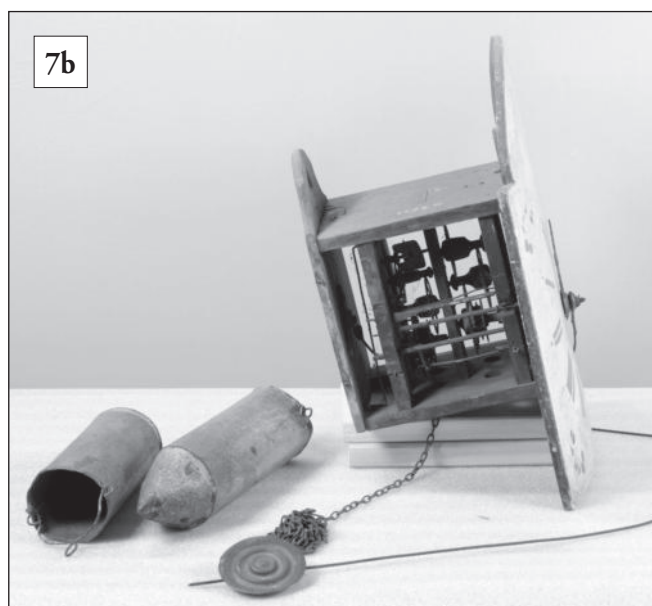
Obr. 6a, b. Polodřevěné hodiny s obtiskovaným číselníkem, bití do 2 gongů, 2. pol. 19. století.

Fig. 6a, b. Wooden and brass clock with imprinted face, striking the time on 2 gongs, second half of the 19th century.

Obr. 7a, b. Polodřevěné hodiny s malovaným číselníkem, 2. polovina 19. století.

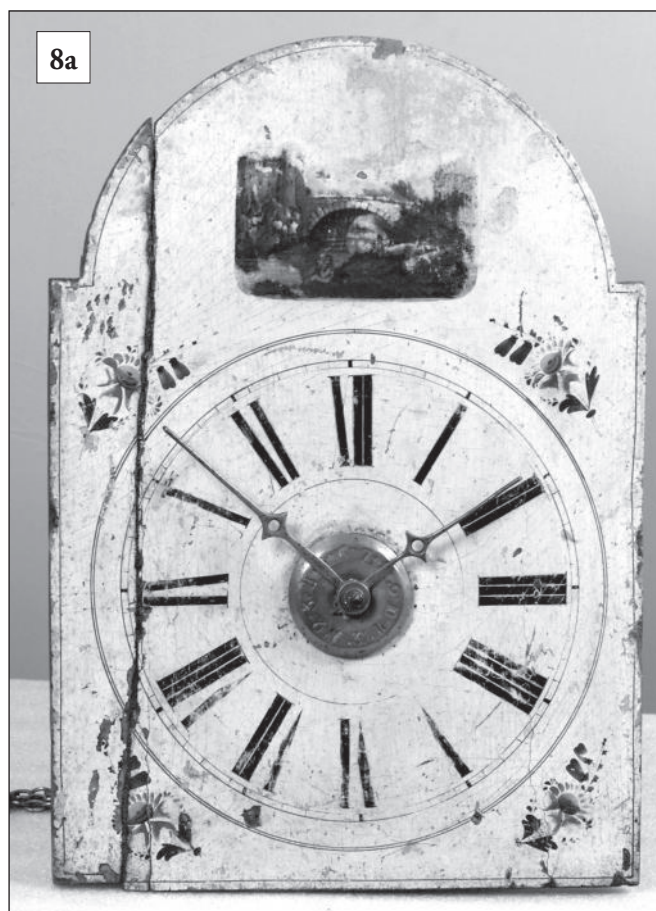
Fig. 7a, b. Semi-wooden clock with painted face, second half of the 19th century.

3.3. Hodiny ze 2. poloviny 19. století

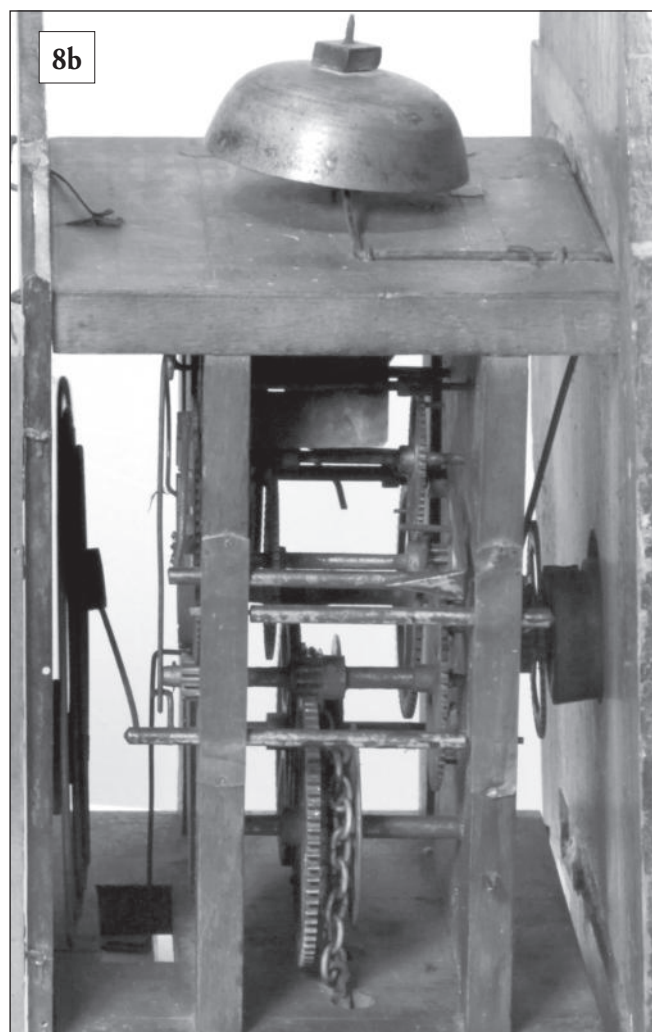
Kolem roku 1820 se mění uložení jicího a bicího mechanismu. Nově jsou uspořádány vedle sebe, což výrazně pomohlo ke snížení hloubky hodinových skříní. Tento systém je označován jako schottenský či šotský mechanismus. U nás byly hodiny označovány jako „škotáky“. Ve 2. pol. 19. století začal tento mechanismus

převládat a rozšiřuje se i do jiných zemí včetně Čech. Ve výrobě se již plně prosazuje železo, a tak i ozubená mosazná kola jsou již narážena na ocelové hřídele, jak je možno vidět na **hodinách s tištěným a kolorovaným číselníkem** (MCK, inv. č. H 2425). Mají půlový bicí stroj a jsou doplněny budícím strojem. Bití i buzení je vyvedeno do železného zvonku. Budík bylo možné nastavit otáče-

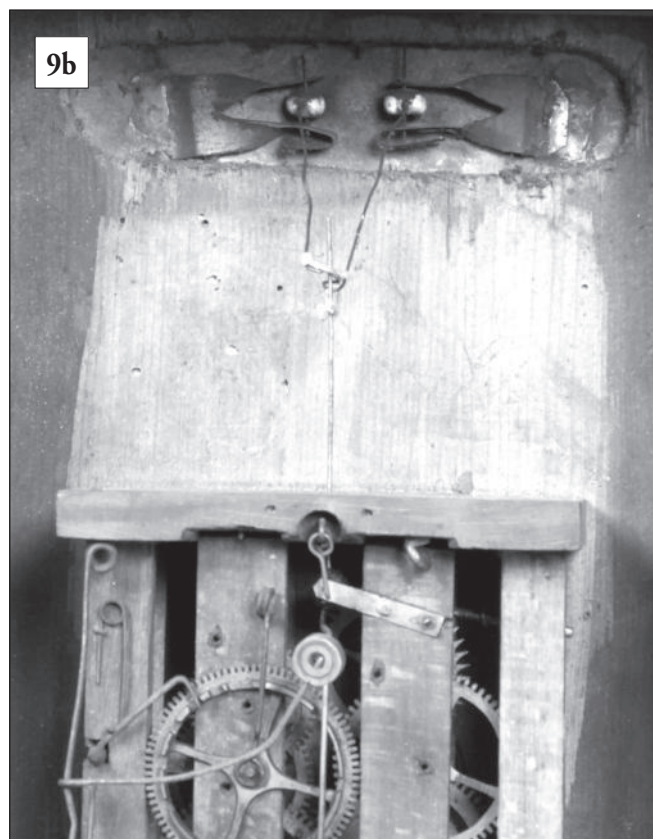
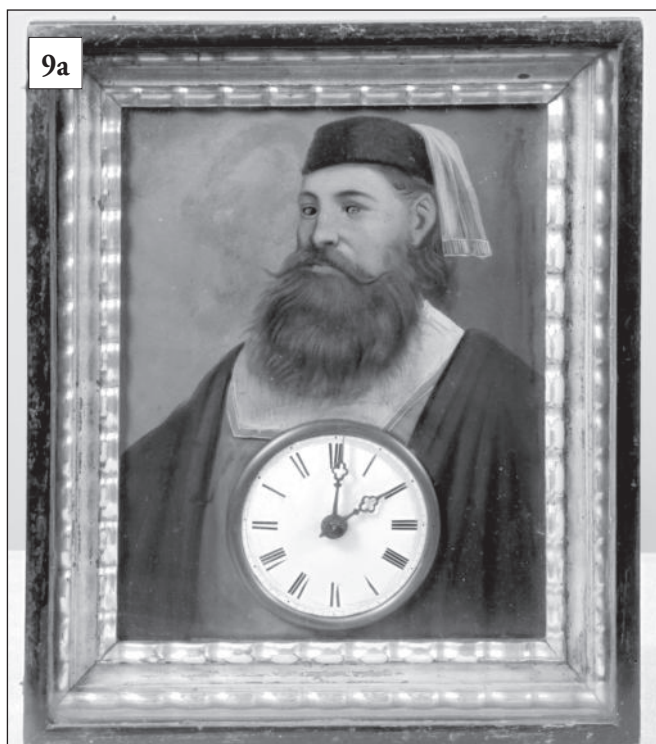
Obr. 8a, b. Hodiny s tištěným kolorovaným číselníkem a budíkem, bití do gongu, 2. pol. 19. století.

Fig. 8a, b. Clock with imprinted colored face and with an alarm, striking the time on a gong, second half of the 19th century.

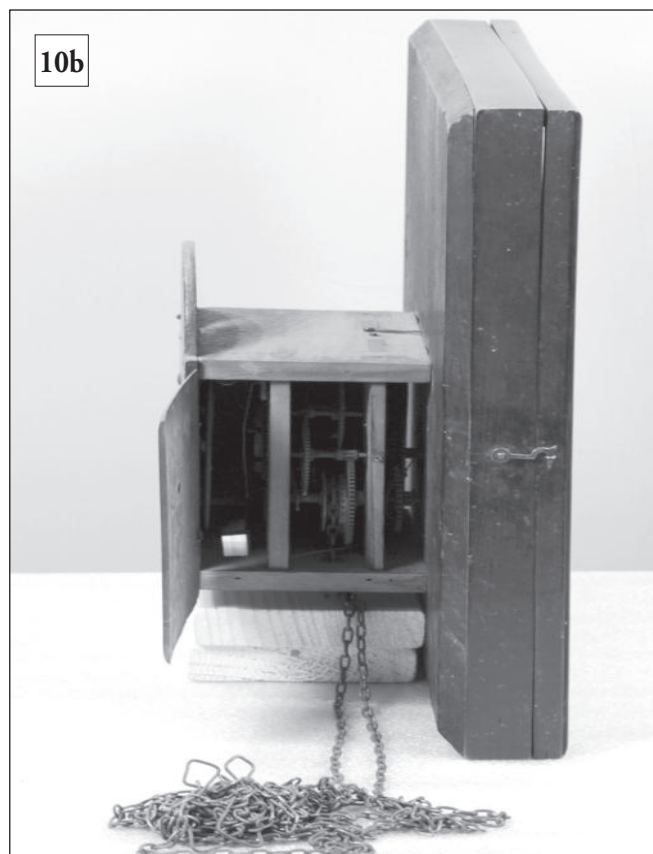

ním mosazného kola ve středu terče číselníku. Požadovaná hodina označená v něm se natočila proti šipce na opačné části hodinové ručičky. Pohon hodin a bití zajišťují závaží na řetízkách, pohon budíku závaží a protizávaží na provazu (obr. 8a, b). Veliké oblibě se

v tomto období těšily **rámové hodiny**. Většinou byly dekorovány podmalbou na skle nebo v našem případě v nich byl umístěn mosazný ražený plech (MCK, inv. č. H 2049). Tento dekor se razil velikou silou patricí do stovek kusů plechu najednou. Čelo hodin zdobí

Obr. 9a, b. Rámové mrkací hodiny, bití do gongu, 2. pol. 19. století.
Fig. 9a, b. Frame clock with Eye Automata "Augenwender", striking the time on a gong, second half of the 19th century.

Obr. 10a, b. Rámové hodiny s mosazným tlačným číselníkem, bití do gongu, 2. pol. 19. století.
Fig. 10a, b. Frame clock with brass embossed face, striking the time on a gong, second half of the 19th century.

Obr. 11. Hodiny s vyřezávaným číselníkem, bití do gongu, 2. pol. 19. století.

Fig. 11. Clock with a curved plate, striking the time on a gong, second half of the 19th century.

Obr. 12. Hodiny s oválným číselníkem a tiskem přeneseným na sklo, počátek 20. století.

Fig. 12. Clock with an elliptical dial face and print transferred to glass, beginning of the 20th century.

motiv dvou váz s květinami, do vavřínového věnce nad číselníkem je vložen karton s tištěným květinovým motivem (obr. 10a, b).

Další hodiny tohoto typu jsou však méně obvyklé (MCK, sH 4451). Patří k tzv. **mrkačkám** tj. hodinám, jež byly doplněny mechanismem pohybu očí, což je činilo vyhledávanějším a oblíbenějším obchodním artiklem. Na čelní desce se nachází busta Turka malovaného olejem na plechu. Při chodu hodin pohybuje skleněnými očima zleva doprava (obr. 9a, b).

Koncem 19. století se ustálila podoba **hodin s vyřezávanou čelní deskou** v podobě drážního domku. Ta je v našem případě dekorována rostlinnými motivy (MCK, H 4268; obr. 11). Do většiny těchto hodin byly doplňovány smaltované číselníky, které se zprvu dovážely z Vídně a Paříže, později se ve Schwarzwaldě i vyráběly.

Tvarově oblíbené hodiny se později začaly v mnohem větším množství vyrábět sériově. Příkladem je nám **výrobek německé firmy Kienzle** (MCK, s. č. 40/81; obr. 12), jehož číselník v oválném rámu je doplněn o barevný tisk přenesený na spodní stranu skla. Romantický motiv hradu Karlštejna patřil k velmi oblíbeným a hodně rozšířeným, proto nelze s přesností určit, zda byly vyrobeny pro český trh.

3.4. Malé hodiny

Kolekci švarcvaldských hodin ve sbírkách muzea uzavírají stroje, které nedisponují speciálními mechanismy. Jejich předností je, že se jedná o malé hodiny, které se vyráběly v daleko specializovanějších hodinářských dílnách v oblasti jižního Německa. Na výrobě jednoho kusu se většinou podílel od začátku do konce jen jeden hodinář. Práce na jednom kusu byla daleko náročnější a vyžadovala specializovanější nástroje. Ceny se pohybovaly kolem 291 kr. (krejcarů; pro srovnání: kilogram chleba bylo kolem roku 1810 možno pořídit za 6 kr., kilogram masa za 20 kr.). Za stroje s budíčkem se připlácelo 9 kr. (HERBSTTRITT 2000).

Malé hodiny z muzejních sbírek tzv. **Jockelle** (MCK, sH 1100, v. 10 cm), mají porcelánový číselníček, jehož pořizovací cena byla oproti dřevěným a mosazným nejvyšší (dále se vyráběly například plechové nebo vyřezávané dřevěné). Je orámován zlatou a červenou linkou a zdobí ho květinový motiv. Minutová ručka je ulomena. Hnací soukolí bylo poháněno závažím na řetízkách (obr. 13a, b).

Poslední hodiny (MCK, sH 7306, v. 17 cm) jsou velmi blízké klasickým polodřevěným hodinám ze 2. pol. 19. století. Stroj se skládá z hnacího soukolí a budicího mechanismu. Číselník je zdoben malbou na dřevě. Uprostřed se nachází mosazné kolo označené 1–12 pro ovládání budíku. Ručky jsou zřejmě nepůvodní. Hnací soukolí pohánělo závaží na řetízku, budicí zařízení závaží na provaze (obr. 14 a, b).

4. Závěr

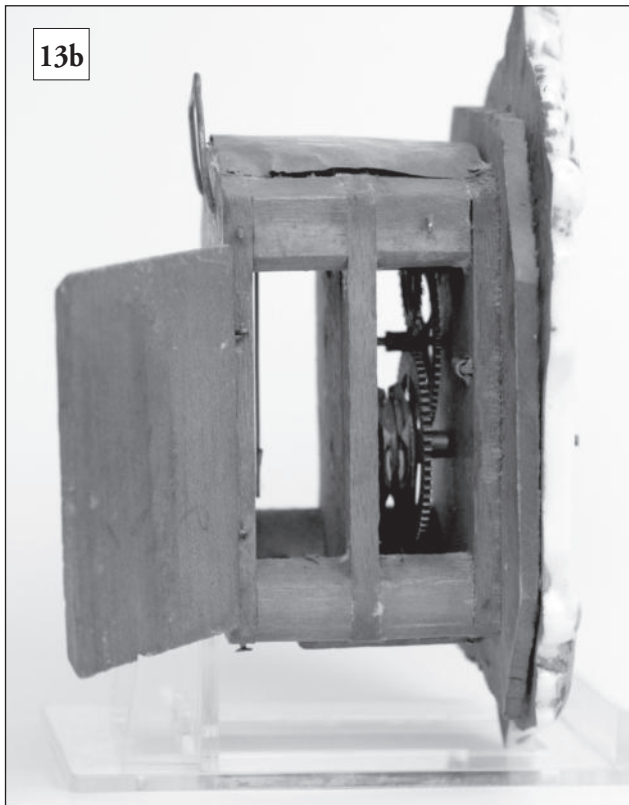
Výstava přiblížila veřejnosti předměty, které se dokonce ještě dnes nalézají vyhozené na půdách starých stavení, aniž by kdokoli tušil o jejich skutečné hodnotě. Tyto stroje mají svou cenu nejen pro specializované sběratele, ale jak se ukázalo i pro běžného návštěvníka muzea (výstavu švarcvaldských hodin za dobu trvání shlédlo 3 500 návštěvníků). Doufáme, že se nám výstavou podařilo přispět do oblasti hodinářství, jež stále poutá a jistě i bude pozornost veřejnosti. Proto již nyní připravujeme podobně zaměřenou výstavu, která v roce 2014 přiblíží různé typy hracích strojů.

Literatura

- ENGELMANN H. (2012): *Schwarzwalduhren: Sammeln, Restaurieren, Bewahren*. – Heinrich Engelmann: 1–350.

13a

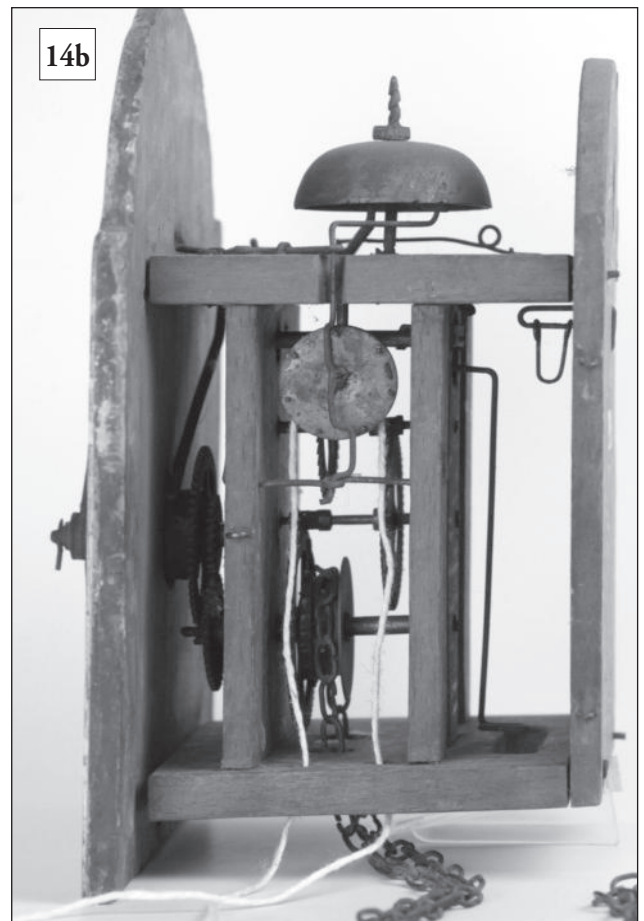

13b

Obr. 13a, b. Jockele s porcelánovým číselníkem, polovina 19. století.
Fig. 13a, b. Porcelain plate "Jockele-Uhr", middle of the 19th century.

14a

14b

Obr. 14a, b. Hodiny s dřevěným malovaným číselníkem a budíkem, 2. polovina 19. století.

Fig. 14a, b. A wooden plate "Lackschild-Uhr" with alarm, second half of the 19th century.

- HERBSTRIIT O. (2000): *Jakob Herbstreith, 1763–1845.* – Deutsche Gesellschaft für Chronometrie, Jahresschrift, Band 39.
- KLIKAR M. (2005): *Hodiny ze Schwarzwald.* – M. Klikar: 1–117. Praha.
- POLTE W., HEIN J., LANDROCK H. (Mittarbaiter) (1986): *Uhren der Sammlung Landrock.* – Callwey: 1–300. München.
- MAURICE K. (1976): *Die deutsche Raderuhr zur Kunst und Technik des mechanischen Zeitmessers im deutschen Sprachraum.* – Beck: Band I: 1–321, Band II: 1–124, tabule s celkem 1166 obrázky. München.
- SCHAAF B. (1995): *Schwarzwalduhren.* – G. Braun Buchverlag: 1–332. Karlsruhe.

- SLADKOVSKÝ J. (1933): *Učebnice odborné nauky hodinářské.* – Jednota společenstev hodinářů v Čechách a na Moravě–Slezsku: 1–281. Praha.